

Vaimse kultuuripärandi nimistu sissekanne

Sepatööd Saaremaal

Ajalooline taust

Vanimad jäljed kohalikust rauatootmisest ulatuvad 2000 aastat tagasi. Eesti suurim muistne rauatootmise keskus asus Põhja-Saaremaal Tuiu Rauasaatmemägedel. 11.–14. sajandil toodeti seal sadu tonne rauda. Seda meenutavad täna rauašlaki kuhelikud ja arheoloogiliste väljakaevamiste käigus leitud rauasulatusahjude jäänused. Kuna koht asub endise järve aladel, arvatakse, et rauaahjudes sulatati rauda kohapealsest soomaagist (foto 1). Arheoloogiadoktor Jüri Peetsi hinnangul on meie kauged esiisad Tuiu metsades sulatanud üle 2000 tonni rauda. „Saaremaa enda tarve sellest oli ilmselt kolmandik. Ülejäänud tehti rahaks. Saare maakond oli tollal Eesti üks jõukamaid maakondi. Jõukus tuli suure ja raske tööga. Kõige rohkem vaeva nähti rauasulatamiseks vajalike puude lõhkumisega. Kirves oli selleks peamine tööriist. Tuius oli tol ajal Saaremaa tööstuslik piirkond. Varem oli see raua sulatamispaik ja hiljem lubja- ning ka söepõletamise koht,“ kõneleb Jüri Peets.

2006.–2012. aastatel tehti põhjalikke kaevamis- ja mõõdistamistöid Kaarma kihelkonnas Käku külas. Leidude põhjal oletatakse, et seal asunud kolmest sepikojast vanim töötas ilmselt juba 14. sajandil, kuid kuna alumiste kihtideni uurimistööd ei jõudnud, võivad sepikojad vanemadki olla. Käku seppade toodang oli mõeldud igapäevaseks kasutamiseks ümberkaudsetes taludes ja mõisates. Sepikojas tehti nii odavaid, talumajapidamises hädavajalikke esemeid kui ka kalleid ja eksootilisi asju, mille arvatavaid ostjaid võiks otsida pigem mõisatest. Lihtsamate sepihulka kuuluvad talu- ja mõisamajapidamises hädavajalikud tööriistad nagu vikatid, noad, raudkatlad ja hobuserauad. Kallimad esemed on aga näiteks tabalukud ja võtmed, nikerdatud luukäepidemega noad ja pronkskatlad.

Saaremaal kuulub sepikoda talu õuehoonete hulka, see on kas eraldi ehitis või ühe katuse all mõne teise kõrvalhoonega. Ehitusmaterjalina oli kasutusel puit, kivi või kahe materjali kombinatsioon, kusjuures ääsi ümbrus laoti ikka kivist. Sepikoda ehitati elamust ja aidast eemale, et nii vältida võimalikku tuleohtu. Kindlasti ehitati elumajast kaugemale puust sepikojad, mis asusid tavaliselt talu sissesõidu- või karjatee ääres, sageli õunapuu- või juurviljaaia taga. Suveköögi või suveköögi ja saunaga kokku ehitatud sepikojad ehitati tavaliselt tagaõue, rehielamust umbes 15–25 meetri kaugusele. Elamu suhtes asus sepikoda tavaliselt lääne- või põhjasuunas. Veel tänapäevalgi võib mööda Saaremaa tolmuseid külalateid sõites märgata vanu sepikodasid, mis on ehitatud paekividest ja asetsevad elumajadest eemal. Tihti võib nende korstnast laupäeva õhtul veel suitsugi tulla, sest sepikojad ehitati tihti kokku saunaga. Kui aga hoolega vaadata, võib maastikult veel mõndagi välja lugeda. Näiteks rajati Karja kihelkonnas Nalise talu sepikoja ümber selline kiviaedadega ümbritsetud talutee, mida mööda said sepikoja külastajad maanteelt ringiga sepikoja juurde ja tagasi maanteele sõita (foto 2).

19. sajandi keskpaigas ehitati sepikojad palkidest või murdpaetükkidest. Metsarikkamatel aladel Mustjalas, Jämajas, Lääne-Karjas, osalt ka Kärlas olid ehitusmaterjaliks peamiselt männipalgid. Kui kuusepalkide kasutamine oli harv, siis haava- ja tammepalkide tarvitamine juba lausa haruldane. Enamasti lõpetati palkidest sapikodade ehitus 19. sajandi lõpul, kuid neid on ehitatud veel ka 1930. aastailgi. Palgist sepikodade puhul on üsna tavapärane, et ääsisga külgnevad seinad on vähemalt osaliselt laotud paekivist või on ääs ehitatud läbi seina.

Palksepikodasid on ehitatud ühe katuse alla vaid saunaga. Paekivist sepikojad on peaaegu ainuvalitsevad Saaremaa metsavaestel aladel Pöides, Jaanis, Valjalas, Pühal, Kaarmal, Ansekülas, Kihelkonnas, Mustjala rannakülades ja Kärlal. Vanimad murtud paetükkidest sepikojad on pärit 18. sajandi lõpust või 19. sajandi esimesest poolest. Ja säilinud on neid vaid üksikud peamiselt Püha, Valjala ja Kihelkonna külates. Raidkivist sepikodasid leidub Ida-Saaremaal Valjalas ja Pöides. Enamasti on need kokku ehitatud suveköögiga (foto 3).

Põrandaks on sepikodadel tasandatud ja kõvakstambitud pinnas ning lagi tavaliselt puudus. Nendes sepikodades, kus tehti tööd aasta läbi, võis olla ka laudadest lagi. Talu sepikojad olid enamasti üsna väikesed, pindalaga umbes 12–20 m². Ida-Saaremaa kutseliste seppade sepikodade pindalad ulatusid aga 25–32 m²-ni. Ruumikamatesse sepikodadesse mahtus peale ääsi ja lõõtsa veel ka keedukolle. Katused olid enamasti laudade või laastutega üle lõõdud, leidis ka roo- ja õlekatused, mis omakorda olid määratud saviga. Mõni vana sepikoda oli ka kivikatusega. Nõukogude ajal hakati vanu sepikodade katuseid parandama eterniidiga (foto 2).

Aknaid sepikodadel enamasti ei olnud. Kui oli, siis asus väike aken ukse kõrval või otsaseinas. Tihti oli see vaid ava koos luugiga. Kui uks ja ääs olid vastasseintes, siis külgseinas olev avaus täitis ruumi pikendaja rolli. Läbi selle avause nihutati ääsini pikemad sepiistamist vajavad esemed (foto 3). Valgus tuli põhiliselt sisse uksest. Elektrit sepikodades ei olnud. „Sepp läks hommikul pajasse, kui nägema hakkas, ja oli õhtul nii kaua, kui nägi,“ jutustas 1950. aastal Mihkel Rand Neemi külast (1871–1958).

Kujutleme end nüüd sepikotta sisse astumas. Sepikoja uksele oli sepa tehtud koputi. Enne sepikotta sisenemist oli vaja koputada, sest vanarahvas uskus, et sepikojas elavad esiisade vaimud. Sepikoda oli püha koht kõigile.

Ääs ja lõõts asusid sepikoja tagumises seinas ja vajadusel oli seal ääsi kõrval ka keedukoht. Alasi asus keset ruumi alasiipaku peal võimalikult ääsi lähedal. Alasiipakk oli harilikult puutüvest, tammest või männist, mis oli lõigatud juurte ligidalt. Alasi alla pandi hõberaha – see pidi õnne tooma. Pakk pandi maa peale või kaevati poolelt sügavuselt maa sisse, et oleks kindlam. Tihtilugu vajus pakk raua tagumise ajal maasse. Lahtisi pakke sai ka õue viia, et siis seal suuremaid töid teha. Paku peale pandi rauast alasi, mis olenevalt kujust, kas seisis seal oma raskusega või löödi otsapidi pakku. 19. sajandil kasutati alasi rauakolakaid, mis saadi vanade laevade küljest. Olnud need siis ükskõik millise kujuga, peaasi et üks külg oleks sile. 20. sajandi alguses saadi alasi juba vabrikutest.

Peale ääsi ja alasi oli suur roll ka lõõtsal ehk *tuleruumil*. Lõõts oli see, mis söed põlema pani ja tulele hoogu juurde andis. Lõõtsa tegi sepp enamasti ise, eraldi lõõtsameistreid ei olnud. Lõõts valmistati loomanahast. Kasutati hobuse- ja veise-, harvemini lamba-, vasika-, hülge- või seanahka, mida pargiti tammepargiga. Mida kergemast nahast lõõts oli tehtud, seda paremini see tuult andis. Lõõtsa naha parkis sepp ise, kasutades looduslikku tammeparki. Tamm tegi naha sitkeks ja pehmeks. Hilisemal ajal (umbes I maailmasõja ajal) tehti lõõtsad ka presendist või jämedast linasest või kanepist riidest – puldanist –, mis siis masinaõli või linaseemnekeedisega õhukindlaks ja painduvaks tehti. Lõõts pidas vastu enamasti 40 aastat, aga on teada ka töötavaid 60-aastaseid lõõtsasid.

Veel olid sepikojas töövahenditeks:

- *ruustangid* ehk kruustangid, mille vahele sai esemeid kinni panna;

- pöörak, mille ümber sai painutada näiteks hobuseraudu. See oli kas eraldi tööriist või hiljem ka alasi küljes;

- rauapuuri ehk puurmasin;

- väiksemad riistad nagu vasar, rauasaag, mutrivõtmed ja pihid ehk tangid.

Sepaks oli taludes enamasti peremees, abiliseks poeg või keegi teine noorem inimene. Sepatööd õpiti kodus, isa õpetas pojale ja see omakorda edasi oma pojale. Erilisemate riistade, nagu näiteks vikatite valmistamist käidi ka meistrite juures õppimas. Tihti päris poeg isalt nii lõõtsa, paja kui ka sepatööoskused. „Sepp see sündis süsi suus, rauapeitel ja pihid peos“ (Mihkel Rand (1871-1958), Neemi küla, 1950). Sepal oli tööd tehes ees nahkpõll, et sädemed riideid ära ei põletaks. Põll tehti kas vasika- või hülgenahast, sest need olid kerged nahad.

Kogu vajalik tarbevara püüti valmistada oma pere jõududega. Väljas lasti teha vaid vankrirautus ja vikatid. Neid valmistasid külades elavad väikemaapidajad lisateenistuse jaoks. Kutselised sepamehed olid austatud mehed, sest igaüks tarvitas nende abi ja neid olid vähe. Sepatöö oli raske töö. Pidev tagumine põrutas käsi ja kuum suits rikkus kopsud. Sepatööd tegid enamasti tugeva tervisega mehed. Naised sepatööd ei teinud. Sepad olid lugupeetud inimesed, sest sepp tegi külas kõik tööd ära, tõmbas hamba ka välja, kui oli vaja. Suuremad tööd olid siiski rataste ja regede rautamine. XX sajandi alguses oli seppasid juba rohkem ning siis algas vikatisepistamise kõrgperiood. Saaremaa metallitöötajad asutasid oma organisatsiooni 2. novembril 1928 ja selle ametlik nimi oli Saaremaa Metallitöösturite Ühing. Eestvedajad olid Saaremaal tuntud metallitöömehed Aleksei Oli, Karl Lõhmus ja Mihhail Moonson (Mihkel Meremaa). Põhikirja kohaselt tuli enda ümber koondada metallitööstureid ning hoolitseda tööoskuste, aga ka ettevõtjate majanduslike, õiguslike ja kultuuriliste huvide eest.

1930. aastail maakaupluste võrgu tihenemisega hakati üha rohkem kasutama vabriku või kutseliste seppade valmistooteid, mille tulemusena kodusepis taandus. „Noored ei viitsi enam taguda. Ja pajad hakkasid lagunema“ (Toomessalu, Aadu, 1957, Põide khk). Seoses kollektiviseerimisega kadus lõplikult koduse sepatöö vajadus ja sellega seoses muutusid tarbetuks talu sepikojad. Hiljem kasutati neid peamiselt panipaigana või seisid need lihtsalt kasutamata. Kolhooside sepikodadena hakati kasutama avaramaid kutseliste seppade või talude sepikodasid, kusjuures igal brigaadil oli oma sepikoda. Seal tegeleti põllutöömashinate jooksva remondiga. Kui aga 1958. aastal anti kolhooside käsutusse kogu masinapark siis nõudis see avaramaid tööruume ja mehhaniseeritud sisseseadet. Seetõttu hakatigi Saaremaal kolhooside ajal rajama uusi sepikodasid (nt siiani tegutsev Valjala sepikoda), mis olid ehitatud tüüpprojekti alusel ja mis oma tööülesannetelt vastasid juba rohkem mehaanikatöökajale.

Sepaks sai 20. sajandi alguses Saaremaal õppida nii sellina kogenenud sepa juures kui ka ametikoolis. Kuressaare Tööstuskooli metallitöökoda oli oluline uute metallitöömehete koolituskoht ning praktiliste metallitööde tegija Saaremaal. Juhendajate käe all tööd teinud metalliosakonna õpilased pakkusid kohalikule väiketööstusele arvestatavat konkurentsi. Õppeasutus alustas tegevust 1922. aastal Kuressaare Ehitusinstruktorite Kooli nime all. 1925. aastal loodi senise ehitusosakonna kõrvale metallitöö- ja puiduosakonnad ning anti seoses sellega koolile uus nimi – Kuressaare Tööstuskool. Metallitöö erialal võis peale nõutavate eksamite sooritamist ja proovitööde esitamist omandada kas sepa, lukksepa või metallitreiali elukutse. Selle aja õpilaste tehtud sepiseid võib imetleda Kudjape kalmistul Kuressaare külje all. Kuressaare Tööstuskooli õpilaste tööd tunneb ära signeeringu järgi (fotod 4 ja 5). Alates 1. juunist 1938 kandis kool Kuressaare Tööstuskeskkooli nime. Aastail 1929–40 lõpetas metalliosakonna ligikaudu sada õpilast. Koolipäevad olid pikad. 1935. aastal metalliosakonnas õpinguid alustanud Sergei Rauk on meenutanud: „Hoovipoolses majas oli sepapada, kuhu meid kordamööda nädalaks sepale selliks saadeti. [—] Mingit metoodilist või harjutustööd ei olnud. Tehti oma kooli jaoks tööriistu ja tarvis minevaid asju, kuid peamiselt väljast tellitud töid, mille

eest kool sai raha, meile [õpilastele] aga midagi ei makstud.“ Head tööd sai teha tänu headele juhendajatele. Kuressaare Tööstuskoolis oli pikaajaline sepatöö õpetaja Mihkel Meremaa (Mihhail Moonson) (1888–1977), kes sai esimesed kokkupuuted metallitööga 16-aastaselt, mil onu viis ta tööle Leisi Eduard Grepri sepa- ja lukksepatöökohta.

Sepistamine tähendab seda, et metallile tekitatakse plastiline deformatsioon. Sepatöö võib jagada nelja rühma:

- lihtsamad tööd oma talus (põllutööriistade parandamine, naelte ja hingede valmistamine);
- vikati sepistamine;
- kunstsepis (aiad, väravad, iluvõred);
- XXI sajandi sepis (külmalt sepistatud, enamasti valmisdetailide kokkupanek).

Vikatimeistrid

Esimesed vikatid võeti Eestis kasutusele tõenäoliselt meie ajaarvamise 2.–4. sajandil. Veel II maailmasõja eelsel perioodil oli see tööriist vaatamata põllumajanduse mehhaniseerimisele Saaremaa majapidamistes küllaltki tähtsal kohal. Ühelt poolt tulenes see siinse elanikkonna konservatiivsetest harjumustest, teisalt aga praktilistest vajadustest. Saaremaal on rohukasv erinev kui mandrimaal, Saaremaal on rohi palju visam. Siinsed vikatid pidid olema väga teravad. Niitma mindi juba varahommikul kella nelja ajal, kui rohi oli kastemärg ja seda oli kergem niita. Vikat tuli talvel kodus valmis teha või meistri käest osta.

Suur osa Eestis XX sajandi alguses kasutusel olnud vikatitest olid imporditud Rootsist või Austriast, kuid paljud inimesed eelistasid ikkagi kohalike sepikodade toodangut. Suurim sepavikate valmistamise piirkond Eestis oli tol ajal Saaremaa, mistõttu inimeste kõnepruugis tähendaski Saaremaa vikat sageli kõiki Eestis tol ajal valmistatud sepavikateid. Et see nii oli, pole ka imestada, sest kui näiteks 1930. aastate teisel poolel tegutses Eestis pidevalt 30 vikatimeistrit või töökoda, siis 15 neist asus Saaremaal. Lisaks suurematele tootjatele oli siinmail päris paljude talude juures oma pisike sepikoda, kus tehti samuti erinevaid metallitöid (sh valmistati vikateid). Vikati sepistamine oli eraldiseisev haru sepatöös.

XX sajandi alguse 20.-30. aastad oli vikatimeistrite kõrgeaeg. Saaremaised vikatid olid omal ajal nõutud ja otsitud kaup, mida kohalikud sepad meisterdasid aastas tuhandete kaupa. Töö eest maksti tasu enamasti natuuras: vikate vastu vahetati kõike, mida talumajapidamises võis vaja minna. Loomulikult sai ka raha eest endale vikati soetada.

Saaremaa suurimad vikativalmistamise piirkonnad olid Kuressaare ning Kaarma ja Kärla kihelkond. Kõige tuntum vikatitegija kogu Eestis oli tol ajal Kaarma-Suurvallas Tõru talus sündinud Eduard Sepp (1895–1942), kes pärines pikkade traditsioonidega seppade suguvõsast. Vikateid olid valmistanud juba tema vanaisa ja samuti isa Kaarel Sepp (1874–1925). Eduard hakkas iseseisvalt vikateid valmistama juba 16-aastaselt. Pool Eduardi vikatitest läks mandrile. Sepikojas oli tööl kaheksa meest, kes sepistasid vikateid septembrist juunini. Näiteks 1930. aastal valmis tema sepikojas 10 000 vikati, mille eest ta sai ka auhindu. Eduard Sepa vikatid olid kallimad kui need, mida müüdi poes ja mis olid toodud Austriast või Saksamaalt.

Kärla tuntumad vikatimeistrid olid pärit Paikülast. Laatadel olid Paiküla meeste tehtud vikatid kõrges hinnas. Näiteks töötas seal tunnustatud sepp Willem Niit (1876–1948), kelle isa ja

vennad olid samuti sepad. Peale vikativalmistamise tegeles Willem ka regede ja vankrite rautamisega.

Kuid kanged vikatimeistrid olid ka Kaarma vallas Uduvere külas Pärdikse talus sündinud vennad Mihkel (1887–1956), Eduard (1902–1971) ja Aleksander Ool (1898–1980). Oma käsitööoskused said nad oma isalt Juhan Oolilt (1862–1918), kes oli tuntud kivitöömeister ja plekksepp. Aleksander Oolil oli mitu plekksepatöökoda Kuressaares aadressidel Lossi 2 ja Uus 27. Peale vikatite tegi ta plekksepatöid mitme tuntud ehitise juures: Kuressaare Laurentiuse kirikus, Kihelkonna kirikus ja Kuressaare haiglas. Tuntust kogus ta ka omavalmistatud metallist ahjukestadega, millega ta esines Saaremaa tööstus- ja käsitöönäitustel 1930. aastatel. Aleksandril oli sepikoda ka oma kodu juures Uduvere külas Kopli talus. Seal tegi ta väiksemaid sepatöid, näiteks hobuseraudu.

Mihkel Ooli sepikoda asus Anni-Riido talus Uduvere külas (foto 7). Sepikoja sisseseade oli lihtne, jõumasinaid ei olnud. Kogu töö tehti ära vasarate, haamrite, pihtide ja pööramisraudadega. Põhiliselt valmistas ta koos pojaga vikateid (foto 6). Aastas valmis ligikaudu 400 vikatit. Mihkel Ooli sepatöö lõppes kolhoosikorra tulekuga, mil sepikoda viidi tühjaks.

Kolmas vend, Eduard Ool, registreeris oma saunaga kokku ehitatud sepikoja (foto 8) Mihkli talus ametlikult 1922. aastal kui vikatiäri. Vikateid tootis ta aastas ligikaudu 200 tükki ja turustas neid üle Eesti. Tema sepapaja sisseseade piirdus vaid kõige hädavajalikumaga: ääs, käsilõõts, alasi ja puurpink. Kojas oli ka ratas, millega vinnati viljakotte saunalakka kuivama. Sepikoda on tänaseni alles, vikateid, naelu, hobuseraudu leiab seal veel sada aastat hiljemgi. Hoones asub siiani ka saun, kuid sauna peal enam vilja ei kuivatata. Anneli Ool, Uduvere, Mihkli talu perenaine: „Oleme kõik alles hoidnud, kuigi kahjuks ei sepistanud seal ei Eduard Ooli poeg Ülo ega pojapoeg Margus. Meil on kaks tüdruku kasvamas... vaevalt nemadki“. Enamik säilinud sepikodasid on pigem vanakraami kogumiskohad kui sepikojad, nii ka Anneli Ooli majapidamises Mihkli talus. „Eks meil peab ka aastas korra suurkoristust seal tegema. Kipub kola kogunema jah,“ nendib ta.

Saaremaa seppade vikatid olid erilised just seetõttu, et neis kasutati kahte tüüpi terast. Üülo Sink (1930–2020) on meenutanud: „Vikatit tehti nii, et rauale keedeti tera vahele. See tehnoloogia on mitu tuhat aastat vana. Kasulik on teha nii nagu vanasti, see on järeleproovitud variant. Tehti nii, kuna kvaliteetne teras oli kallis ja ka seetõttu, et tera ära ei murduks. Tera oli siis terasest ja seda kulus vähem.“

Vikateid tehti rauast ja Saksamaalt sisseveetavast kõvast terasest nn kolme prilli terasest. Neid valmistati käsitsi ja pinniti õhemaks kas käsi- või mootorhaamriga. Ka teravaks käiamine käis mootori jõul. „See riba siin vahel on kõvateras. Pehme on raiutud lõhki ja kõva on pandud siia vahele ja nüüd ääsitulega on see keedetud kokku ja tekib monoliitne teras. Sellest saab välja venitada vikatitera,“ kirjeldab sepp Gunnar Vares.

Enne niitma minekut tuli vikat teravaks käiata. Väga hinnatud olid Gotlandi käiad. Neid käidi paatidega Ojamaalt toomas. Saaremaa vikateid sai käiata tänu sellele, et need oli tehtud kahest erinevast terasest: pehmest ja tugevast. Heinamaale võeti vikatite teritamiseks kaasa luisk. Ka teritamisvahendid valmistati kodus. Enamasti kasutati luisu valmistamiseks liiva, mis segati sula tõrva või vahaga kokku. See segu määrati siis puidust tehtud luisu pinnale. Mõnel pool kasutati ka teisi vahendeid, näiteks tuhka või lambarasva või puistati käiapuru luisusegu sisse.

Ajapikku vajus Saaremaa vikat – omamoodi kvaliteedimärk – unustusse. Tõsi küll, tööstuslik vikatitootmine lõppes saarel alles 1978. aastal, kui Kaalep Sink (1927–1984) tegi Kingissepa rajooni tarbijate kooperatiivi tööstuskombinaadis „Varma“ viimase vikati. Uued ajad nõudsid moodsamaid tööriistu.

Veel hiljuti igas maakodus kasutusel olnud vikati on välja tõrjunud kaasaegsed trimmerid ja muruniidukid ning vikatist on juba saanud selline tööriist, mida võib näha muuseumis.

Kunstsepad

16. sajandil hakkas linnades teiste käsitöölade seast silma paistma kunstsepis. Dekoratiivsepisest sai tõeline kunstkäsitöö, mis nõudis meistritl suurt ametioskust, kindlat kätt ja täpset silma. See käsitööharu on tihedalt seotud arhitektuuriga. Kunstsepad valmistasid müüriankruid, uksehingi, väravaid, võresid ja koputeid. Need kaunistavad tänapäevani Kuressaare linna.

Kunstsepad olid kõrgema tasemega sepad, kes tihti suutsid sepakunsti ka erinevaid uuendusi tuua. Siinkohal tutvume mõnega neist lähemalt.

Kunstsepp Mihkel Taevi (1880–1929) töökoda tegutses Kuressaares. Tema õpetaja oli Heinrich Lütchen (1881–1917), kellel oli enne I maailmasõda Kuressaares metallitöökoda. Käsitööoskus oli Taevide perekonnas tugevalt esindatud: Mihkli isa Karl Taev (1852–1931) oli tunnustatud oreli- ja harmooniumimeister. Mihkel Taevi töökoda oli väike tavaline sepapada, kus kõik tööriistad – haamer, meislid, lõõtsad, jalgajamiga treipink, puurmasin, puurid – olid valmistatud sepa enda poolt. Suveperioodil oli Taevil abiks kaks selli. Üks oli tavaliselt keegi sepa poegadest, teisena töötas seal kümme aastat Mihkel Taevi õpoeg Karl Jõgi. Talveperioodil oli abiks ainult üks sell. Kiiremate ja suuremate tööde puhul palgati ajutist abitööjõudu. Taevi töökojas valmistati kalmistutele sepisaedu ja riste, elamutele uksevarikatteid, rõduvõresid, väravaid, uksehingi, lukke jms. Talvel, kui tööd vähem, valmistati huariste suvehooajaks. Kalmistute piirdeaedu koos ristidega valmistati ainult eritellimusel. Paljusid Mihkel Taevi teoseid võib tänapäeval imetleda peamiselt Kuressaare linnas ja Kudjape kalmistul.

Suurpere perekonnast on pärit kaks metallitööoskustega venda: Oskar-Johannes ja Voldemar-Eduard. Tänu headele oskustele ja leiutajavõimetele püüdis Oskar-Johannes Suurpere (1903–1972) (keda sõprade seas tunti hüüdnimega Mees-Kes-Lõikas-Plekki-Nagu-Riiet) mitmesuguseid töid tehes leida tavapärasest erinevaid lahendusi, lemmiksõnadeks olid tal *sablun*, *šnitt* ja *ratsiunaliseerimine*. Tema tuntuim leiutis oli plekikrousimismasin, mille abil sai ahjuvöödele erinevaid dekoratiivseid mustreid teha. O.-J. Suurpere põhitöökus kujunes plekkahjude valmistamine, katuste ja vihmaveesüsteemide ehitamine.

Voldemar-Eduard Suurpere (1906–1987) asutas 1928. aastal Kuressaarde oma lukksepatöökoja. Töökoda tegeles peamiselt koorelahutajate, õmblusmasinate ja jalgrataste parandamisega.

Saaremaa metallitöökodade ja sepikodade tegevusse tõi pöörde nõukogude võimu kehtestamine, mis tõi kaasa palju segadust uute oludega kohanemisel. Mitmed metallitööstusettevõtted natsionaliseeriti, kuid paljud ettevõtted pääsesid sellest oma väiksuse

tõttu. Siiski lõpetasid paljud ettevõtjad (või olid sunnitud lõpetama) 1940. aasta teisel poolel erinevatel põhjustel oma tegevuse. Metallitöö tegemine saarel sellega aga ei lõppenud – tekkisid uued riiklikud ettevõtted.

Kirjeldus

Sepis on ainulaadne käsitöö ja kahte täpselt sarnast sepist on praktiliselt võimatu luua. Sepistamise oskus pole umbes 2000 aasta jooksul muutunud, seda tehakse sama tehnoloogia ja raudse konstruktsiooni loogikaga, see on ilus ja aegumatu.

2023. aastal tegutseb Saaremaal kaks suuremat tööstuslikku sepikoda, mis tegelevad põhiliselt metallitöödega. Need on Valjala sepikoda Valjala alevi Posti tn 6 ja Saaremaa Sepad Saikla külas.

Kuressaares, Talli tn 1 tegutseb Sepipaja OÜ sepikoda, kus kordamööda käivad sepistamas kolm meest: sepikoja omanik Jarek Paju, tema poeg Rauno Paju ja sepp Gunnar Vares. Suvisel turismihooajal ja erinevate teemapäevade raames saab sepatööga tutvust teha Jööri küla sepikojas Jööri muuseumi juures, Mihkli talumuuseumi sepikojas Vikil, Kuressaare lossi hoovi ja Angla pärandkultuurikeskuse sepikodades. Oma talu sepikojas teevad sepiseid sepad Timmo Lember Pärsama külas ja Sergei Ruus Viltina külas. Peale nende on Saaremaal mitmeid sepikodasid, kus on armastusega hoitud nii hoonet kui ka sinna kuuluvaid tööriistu. Lootuses, et ühel päeval jätkab pooleli jäänud tööd mõni tulevane sepp, miks mitte näiteks hetkel EKA metallitöökodade juhatajana töötav Orissaare mees Taavi Teevet.

Valjala sepikoja (foto 16) seppadel on kogemusi alates 2003. aastast. Toona kahe mehega alustatud firmast on välja kasvanud töökoda, kus valmistatakse sepiseid, tehakse erinevaid metallitöid ja õpetatakse välja seppi, kes käivad töökojas praktikal Kopli ametikoolist ja Vana-Vigala tehnika- ja teeninduskoolist. Ettevõttel on 3D-kavandite joonistamise oskused ja nad pakuvad oma teenuseid ideest kuni teostuseni. Põhilised valdkonnad on ehitussepised nagu trepid, väravad, aiad, piirded, ukсед ja varikatused. Saaremaa muuseumi rekonstruktsioonitööde käigus valmivad muuseumi siseõue jaoks sepikojas uued varikatused ja piirded.

Saaremaa Sepad (foto 17) on Saikla külas 1997. aastal rajatud pereettevõtte, mis tegeleb sepiste valmistamise ja müügi-giga. Nende klientideks on ehituspoed ja kodukaupade müüjad nii Eestis kui ka välismaal. Oma sepiseid ekspordivad nad Soome, Rootsi ja Saksamaale. Nad on keskendunud sisustuskaupade valmistamisele, kuid teevad ka ehitussepiseid. Et sepatööd populariseerida, on nad välja mõelnud erilise toote: pulma või mõnele muule sündmusele saab kutsuda pulmasepa. Selle kohta ütleb Saaremaa Seppade koduleht nii: „Sepatöö ja sellega seotud kombes kuuluvad eesti rahvakultuuri juurde nagu nahkpõll sepa kõhu peale. Vanasõnagi ütleb, et igaüks on oma õnne sepp“. Tellitud sepp tuleb kohale oma ääsi ja alasiga. Ta kõneleb sepatööst ja kommetest ning näitab, kuidas sepistamine käib ning soovijad saavad ka ise sepistamist proovida.

Eelmainitud kaks sepikoda on suured tööstuslikud sepikojad. Seal tehakse nii traditsioonilist sepist hõõguvatel sütel koos lõõtsa vibu tõmbamisega, aga ka nn XXI sajandi sepist ehk lihtsalt metallitööd. Sepistatakse külmalt ehk lõigatakse, painutatakse või keevitatakse mujalt Euroopast ostetud detailid omavahel kokku. Tulemus on odavam ja saab kiiremini valmis, mis omakorda meeldib klientidele. „Aga ma arvan, et kui keevitusmasin oleks 19. sajandil talumeestel olemas olnud, siis nad oleksid ka seda kasutanud. Lihtsalt aeg läheb edasi ja sa pead ikka järge pidama“, arvab selle kohta Timmo Lember.

Kuressaares Talli tänaval asuva sepikoja (foto 11) ruumid võttis 2013. aastal rendile sepp Jarek Paju. Ta teeb sepiseid koos poja Rauno Pajuga, kes lõpetas 2017. aastal EKA ehte ja sepakunsti eriala. Rauno Paju sepistab ehteid ja damaskuse terasest nuge. „Ma olen loomult üsna rahutu inimene. Nugade valmistamine võtab aga väga palju aega. Kuid huvitaval kombel on noa meisterdamine üks väheseid tegevusi, kui mitte ainuke, mille juures ma oma püsimatust talitseda suudan,“ räägib lustaka olemusega Rauno Paju. „Alguses olin küll kärsitu – nägin, kuidas teistel väga hästi välja tuleb ja mul kohe üldse ei tule. Aga aja jooksul olen õppinud protsessi nautima,“ lisab ta. Damaskuse terase valmistamiseks võtab ta erinevad teraslehed, asetab kihiti ja kuumutab pehmeks. Metallikihid sulanduvad, kui neid haamriga taguda, ja tulemuseks on muustriline toorik. Sellest teeb sepp omakorda täpselt sellise noa, nagu fantaasia ja oskused lubavad. „Sepistamisel metalli muster venib ja mängib. Iga muster on küll isesugune, kuid sepistamise lõpptulemust oskan ma suuresti ette näha ja suunata nii nagu vaja,“ selgitab meister. Nii ongi mõne noa tera muster lai ja lopsakas, mõnel aga tihe ja väikesekirjaline. Damaskitud terasega tegelejaid pole Eestis just väga palju. „Nugasid meisterdada meeldib kõigile, aga töö selle terasega nõuab väga palju aega,“ selgitab Paju.

Ehkki nugade viimistlemisele kulub hulk vaeva ja aega, vaatab Paju neid siiski kui tarbeesemeid. „Mingit nuga tehes mõtlen ikka selle peale, et keegi seda kunagi ka kasutaks. Ma üritan viia kokku otstarbe ja disaini. Mina üritan teha nii, et asi näeks hea välja ja oleks samas ka funktsionaalne,“ räägib Paju. Mitu tema sepistatud nuga on jõudnud ka kokkade töölaulale ja need on seni nugasid kiitnud. Peale nugade valmistab Paju ka ehteid. Tema sepistatud sõrmused, milles on ühendatud väärismetall ja damaskuse teras, on klientide hulgas nõutud (foto 9).

Kolmanda mehena töötab sepikojas sepp Gunnar Vares, kes valmistab põhitöö kõrvalt ka dekoratiivsepiseid. „Sepisel peaks kena välimus olema, mitte ainult funktsioon,“ arwab meister ise.

Kuressaare sepikojas tegutsevate seppade näitel saab öelda, et sepiseid võib teha väga erinevaid: raskeid metallist varikatuseid, piirdeaedu ja sisustussepiseid nagu küünlajalad, aga samas ka erilisi kunstilisi elamusi pakkuvaid peeneid ehteid nagu sõrmused. Võib tõdeda, et sepatöö pole pensionieas meeste pärusmaa, vaid see traditsiooniline käsitööharu huvitab üha nooremaid meesterahvaid. Noored omandavad sepatöö oskusi oma vanematelt, aga õpivad juurde ka Mandri-Eesti tööstuskoolides ja kõrghariduse tasemel EKA-s.

Jööri küla aktiivsed liikmed otsustasid 2003. aastal ehitada külamuuseumi kõrvale uue sepikoja (foto 10). Sepikoda on avatud ürituste ajal ja seal saavad külalised sepistada õnnaela või tina valada. Korraldatakse ka pärimuslaagreid, kus lapsed saavad muude tegevuste hulgas mõne Valjala sepikoja meistri käe all sepaametit proovida.

Sepatöid populariseerib ka Saaremaa muuseumi filiaal Vikil. See hästi säilinud Mihkli talu kompleks sisaldab muuhulgas ka ehitist, kus ühe katuse all on kõrvuti sepikoda, paargu ehk suveköök ja paargukamber (foto 3). Raidkivist majaosa on ehitatud 1854. aastal. 1926. aastal ehitati maja otsa paargukamber, kus pruuliti õlut aga seda osa kasutati vahel ka saunana. Sepikojas näeme sepatööriistu ja mõningaid talumajapidamises vajalikke sepiseid. Erinevate ürituste raames saab seal sepp Gunnar Varese käe all sepiseid teha. Muul ajal on paargus

sepikoda ja selle sisustus on külastajatele uudistamiseks avatud. Mälestamiseks XX sajandi alguse suurt vikatitootmist Saaremaal korraldati 2021. aastal koostöös Keskkonnaameti ja Eestimaa Looduse Fondiga Mihkli talumuuseumis vikatipäev ja traditsiooniline niitmisevõistlus. Samuti toimus vikatite näitus, kuhu paluti tuua kodudest vanu vikateid. Nii saadi üheskoos uurida eri piirkondadele omaseid vikateid.

Angla pärandkultuurikeskuse juurde on rajatud ka ehte- ja sepikoda (foto 13). Keskuse omanik Alver Sagur on aastate jooksul korjanud kokku vanadest sepikodadest kasutamata jäänud tööriistad ja koostanud nendest väljapaneku. Sepikojas saab teemapäevade raames taguda rauda ja valmistada sepiseid. Seal on sepatöö iseärasusi näitamas käinud teiste hulgas ka Timmo Lember.

Eesti Seppade Ühendus on võtnud rendile Kuressaare lossi sepikoja (foto 14) ja hoiab seda suvisel ajal avatuna. Vana-Vigala tehnika- ja tööstuskooli õpilased käivad seal suviti praktikal. Samas on seal olemas ka võimalus mõnel sepatöö huvilisel esemeid sepistada. 2023. aastal tegutses seal ka sepp Meelis Lehtpuu firmast Salasepp.

Saaremaa pärandoskuste populariseerijad teevad väga tänuväärset tööd, et vanu käsitöetehnikaid ei unustataks ja noortel oleks võimalus nendega tutvuda ja võib-olla hiljem isegi sepaametit õppima minna.

Oma talus teevad majapidamises vajalikke sepiseid Timmo Lember (sünd 1987) ja Sergei Ruus (sünd 1967). Timmo Lember alustas sepatööd noorelt, sest tema isa oli põllumees, kes pidas loomi ja kasvas vilja, mistõttu oli aeg-ajalt ikka vaja mõnda põllutööriista parandada. Lember ehitas tallu sepikoja (foto 12) ja läks õppima sepa eriala. Ta lõpetas Vana-Vigala tehnika- ja tööstuskooli ning täiendas ennast veel EKA-s ehte ja sepakunsti erialal.

Hetkel teeb ta sepiseid vanas sepikojas, kuid igatseb suuremaid ruume, kus kahe sepaga koos saaks tööd teha. „Sepatöid teen hobina, ma ei pea kõiki töid vastu võtma, teen neid, millega üksi hakkama saan. Näiteks 50-meetrist aeda ma üksi teha ei saa, kuna ei jõua detaile liigutada. Teen sisustusesemeid ja auhindu“, jutustab Lember. Pooleli on ka uue sepikoja ehitustööd. Inimesed leiavad Lemberi üles tutvuste kaudu. Reklaami ta oma töödele tegema pole pidanud. Põhitööd teeb ta metallitootes tootvas firmas Sporrong, kus ta on kullassepp. Nii Timmo Lember kui Gunnar Vares on ka Eesti Seppade Ühenduse juhatuse liikmed.

Sergei Ruus tuli 2013. aastal tagasi oma vanavanaisa Andrei Ruusi talukohta, mis oli 50 aastat tühjana seisnud. Peale elumaja, sauna ja puutöökuuri, ehitas ta uuesti üles ka sepikoja (2018). „Aga kuidas ma siin elan, kui sepikoda ei olegi?“ küsib Ruus (foto 15).

Sepikoja ehitas Ruus põllukividest. Ta tõi kivid kohale, pesi survepesuriga puhtaks ja valis välja kivid, mille üks külg oleks sile. Osa kive sai ta ka vanast sepikojast. Kui sepikoda valmis, lõpetas Ruus õpingud Vana-Vigala tehnika- ja tööstuskoolis, kus ta hiljem omandas veel mööblirestauraatori ja puukäsitöö kutsed. „Kui keegi tuleb ja soovib kirvest, siis ma mitte ainult ei oska sepistada kirvest ennast, vaid oskan teha ka puidust kirvevarre,“ põhjendab ta oma õpihimi. Tellimustöid teeb ta vähe, on teinud kingitusi, näiteks ehteid (prossid). Sugulastele ja kinkimiseks on ta teinud ka nuge, ahjuroope ja muid tarbeesemeid.

Ruus näitab oma sepikoda kõikidele huvilistele. Küläs käivad sõbrad-tuttavad ja nende tuttavad. „Sepikoda on mul sellepärast, et kõik tuttavad, kes siia satuvad, nad ei tea üldse, mis asi on sepikoda ja veelgi vähem, et milline näeb sepikoda seest välja ja mida seal tehakse. Võib-olla nad on mingeid varemeid näinud, aga tööriistu, nagu sepapihid, haamid jne, nad näinud ei ole.“ Ruus on oma tallu teinud sepikoja selleks, et pärandkultuuri edasi viia. „See on rikkus, et mul see sepikoda siin olemas on. Raha ma selle eest ei võta, ma ei näe, et see oleks mõistlik. Info minu sepikoja kohta levib suust suhu. Ma ei reklaami oma sepikoda. Tulevad need, kes on huvitatud,“ räägib ta. Tema kaks poega ja lapselaps on ka proovinud sepistada. Aga hetkel on

neil teised huvid. Tänapäeval ei ole enam nii, et isa annab pojale edasi sepatöö riistad ja teadmised sepatöö kohta. „Kui mõnel lapsel või lapselapsel tekib huvi, siis ta saab siin sepikojas tööle hakata,“ lubab Sergei Ruus.

Sepp on tänapäeval kunstkäsitöeline või metallikunstnik, kes valmistab enamasti tellimustööna väikeseeriaid, hoides sellega alal metalli töötlemise algusaegadest pärinevat sepistamise tehnoloogiat.

Sepp ei ole enam ammu külas hädavajalik ja tähtis mees, sest vähe on hobuseid, keda rautada ja kodus vajaminevad tööriistad ostetakse poest. Tänu vajalike töövahendite lihtsusele ja odavusele on sepatöö sobiv hobi korras tegemiseks. Suur osa sepatöös kasutatavaid töövõtteid on väga lihtsad ja isegi primitiivsed. Suurem osa sepapajas kasutatavatest tööriistadest saab sepp ise valmistada. Osa seppi naudivad sepatöö protsessi ja püüavad teha kõike muistsel viisil aega ja jõudu säästmata. Elektri keevitust ja plasmalõikurit nad ei tarvita. Teised aga valivad eesmärgi saavutamiseks lihtsamad, kiiremad ja odavamad töövõtted ja kasutavad detailide ühendamisel keevitust. Takistuseks võib saada asjaolu, et keevitust peab väga hästi oskama, et see ka visuaalselt hästi välja tuleks. Sepad ütlevad kui ühest suust, et nad üritavad oma töödes ka kuumtöötlust kasutada, et see vana sepatöö ära ei kaoks ja et meistri käekiri edasi kanduks.

Sepistamine on dünaamiline kunst ja selle selgeks saamiseks peab palju harjutama. Sepistamistehnika omandamisel on väga oluline roll õpetajal. Ega siis muidu vanasti seppade dünastiaid olnud: ikka oli nii, et sepistamise oskusi anti isalt pojale.

Õnneks jagub Saaremaal nii asutusi kui ka erakliente, kes sepiseid armastavad ja tellida soovivad. Näiteks 2023. aasta Saaremaa muuseumi restaureerimistööl annavad oma panuse varikatuste ja piirete meisterdamise näol Valjala sepad. 2016. aastast tegutseb Asval Viikingiküla ja autentsuse loomiseks kasutatakse palju ka sepiselemente. Sepp Gunnar Varese käest telliti replika Asva linnamäelt leitud varaviikingiaegsest nooleotsast.

Nii Saaremaa kui ka Mandri-Eesti sepikodasid on aeg-ajalt külastanud jaapanlane Jun Ishikura. Ta on noor sepatöö huviline, kes rändab ringi mööda maailma, osaleb erinevatel sepatöö koolitustel ja pildistab kohapeal ka sepikodasid. 2019. aastal osales ta töötubades Kuressaare lossi sepikojas ja pildistas Saaremaa sepikodasid.